

КООРДИНАЦІЯ ВЕРБАЛЬНОГО Й ПСИХІЧНОГО В СТАНІ ЗМІНЕНОЇ СВІДОМОСТІ

(на матеріалі повісті І. Франка «Перехресні стежки», драми на три життя
М. Матіос «Солодка Даруся», та повісті О. Кобилянської «Земля»)

У статті аналізується значення наукового інтересу до вивчення координації вербальних засобів і психічного в стані зміненої свідомості, а також з'ясовується необхідність системного підходу до цієї проблеми. Автором проаналізовано координацію вербального й психічного в стані зміненої свідомості, які описано у зазначених творах.

Ключові слова: *координація, вербальне спілкування, стани зміненої свідомості, комунікативний простір.*

Актуальність статті зумовлена тим, що вербальна комунікація (мовлення) є не лише засобом спілкування, але й ще засобом емоційного впливу, який стимулює або гальмує дію мовця. Кожна комунікація врегульовується психікою людини. Без застосування комунікативних категорій "схвалення" та "несхвалення" координація спільної діяльності неможлива. Акт вербальної комунікації – це діалог, що складається з промовляння та слухання. По-перше, у вітчизняній психолінгвістиці поширюється трансперсональний напрям, за яким свідомість розглядається у її змінених формах (станах), які можуть проявлятися у надсвідомих переживаннях, інтуїції та творчих здібностях (М. Пеллерен). Ці процеси відбуваються за межами особистісного «Я» (самості) та індивідуальності (Д. Бом, Ф. Воган, К. Уілбер, Р. Уолш). По-друге, у психіатричній науці нагромаджено великий обсяг клінічного матеріалу (С. Дрьомов, І. Сьомін), в якому описано патологічні порушення свідомості та самосвідомості (оглушення, аменція, делірій, онейроїд, кома тощо). Дослідженням цієї проблеми в лінгвістичних аспектах приділяли увагу Ф. С. Бацевич, Т. Ю. Ковалевська, Д. Л. Співак.

Метою статті є з'ясування причини виникнення вербального й психічного засобів як складника стану зміненої свідомості. Мета зумовила розв'язання таких **завдань**: 1) визначити роль вербального й психічного у творах; 2) покласифікувати вербальні засоби; 3) потрактувати семантику "психічного" й розглянути окремі випадки, що засвідчують взаємозв'язок психічного зі станом свідомості персонажа.

Визначення «координації» за тлумачним словником, – це погодження, зведення до відповідності, установлення взаємозв'язку, контакту в діяльності людей, між діями, поняттями тощо [7]. У мовленні персонажа відбивається не лише система мови, але й її психологічні особливості: фрагменти мовлення зумовлені не лише лінгвістичними, а й психологічними закономірностями вираження смислу [1,56].

Вербальні компоненти відіграють провідну роль у міжособистісному спілкуванні, оскільки саме вони є основними носіями значень повідомлень [3, 28]. Вербальні структури художнього тексту, в якому описано стан, поведінку й вчинки персонажів у стані зміненої свідомості, відбивають кореляти (провокування, блокування) психічного. Психічне ж, у свою чергу, реалізується у двох головних модусах, які можна умовно назвати зовнішній і внутрішній, або модус дії і модус переживання. Перше можна зареєструвати зовні, друге – неможливо. Необхідність вивчення внутрішнього модусу психіки призводить до частого звернення поняття свідомості, яке, однак, не отримує в психології чіткого визначення [2, 29]. Змінені стани свідомості – це якісні зміни в суб'єктивних переживаннях або психологічному функціонуванні від певних генералізованих для даного суб'єкта норм, що рефлексуються самою людиною або відзначаються спостерігачами (класичне визначення Арнольда Людвіга) [6,3].

Запропоноване визначення дає змогу стверджувати, що основним засобом комунікації є мова. За спостереженнями вчених (Ф. Бацевича, В. Дем'янка, А. Людвіга), основною формою спілкування є вербальне. Відомо, що мовне оформлення кожного конкретного повідомлення визначається у своїй основі метою, яку ставить адресант емоціями, які він виражає. Кожне висловлювання виконує ту чи іншу функцію в процесі комунікації.

Науковим підґрунтям аналізу фактичного матеріалу стали праці Ф. Бацевича, В. Дем'янка, А. Людвіга. Це дало змогу покласифікувати ці чинники під час зміненого стану свідомостей (далі ЗСС) таким чином:

1. Зовнішні [1, 56].
2. Внутрішні [1, 58].

3. Вербалізовані [5, 8].

4. Фантазійні [3, 35].

Під час комунікативного акту ЗСС можуть відігравати позитивну й негативну роль. З одного боку, вони забезпечують нормальне функціонування психіки та допомагають людині адаптуватися до зовнішнього середовища. Серед таких позитивних функцій виділяють психотерапевтичну, соціальну та функцію отримання нового досвіду [6, 10–12]. З іншого боку, ЗСС можуть мати і дезадаптивне вираження, наприклад, зняття внутрішньої напруги шляхом приймання наркотиків чи алкоголю [6, 11].

Чинники, які викликають такі стани, можна розподілити на внутрішні та зовнішні. До перших належать надзвичайні ситуації, психотропні засоби, сенсорна ізоляція. Прикладами других можуть бути медитація, творчий акт тощо [5, 6–7].

Розглянемо особливості художнього втілення та специфіку перебігу ЗСС, індукованих зовнішніми чинниками. Наведений нижче приклад художнього втілення ЗСС у драмі на три життя Марії Матіос “Солодка Даруся” є художньою реконструкцією ЗСС, зумовлених зовнішніми факторами:

П'яний Славко сказав: – Дурна!!! Дурна, а цюці не хочеш? А тобі цюцю! На, смакуй цюцю! – і кинув жменю барбарисок під самі хатні двері. Був би ліпше не нагадував про цюцю...у селі ніхто розумний не нагадує і не дає Дарусі конфет: бо знає, що від солодкого болить їй дуже голова і болює вона дуже.....і мусить відходити тиждень, ніби вертається з того світу.

Коли Дарусю болить голова вона мусить іти до ріки і лізти до пояса в воду....вона часом копає посеред городу яму, спускається в неї....і так годинами чи то стоїть, чи сидить в живій землі [7, 13-18].

Зміна сприйняття дійсності персонажами драми виникає внаслідок “постійної повторюваної, монотонної стимуляції” [6, с. 8]. «Хвороба» Дарусі та підсилення оп’янілого персонажа перетворюється на ритуал, який супроводжується відповідними діями, зокрема повторенням набору слів, що зумовлює певний транс. Основним засобом втілення ЗСС в аналізованому фрагменті є використання мовних одиниць на позначення сенсорних відчуттів людини (наприклад, дитячий оказіоналізм ‘цюця’ в значенні ‘цукерка’). Їх вживання породжує перцептивний образ (нагадування дитячої травми). Так, монотонний ритм, який супроводжує дії персонажів, створюється на основі аудитивних образів, які виникають унаслідок використання слів *смакуй, хочеш, нагадувати*, а також передається за допомогою зображення руху процесу: *болить дуже, відходити, йде*. Пульсація ритму (його прискорення та уповільнення) стає домінантним засобом утілення ЗСС персонажів у наведеному прикладі. Максимальне прискорення ритму на фонетичному рівні досягається вживанням слів, які містять голосні високого підняття /І/, /У/ (*іти і лізти, їй болить, яма, в яку спускається*). На рівні синтаксису цьому сприяють короткі наказові речення.

Проілюструємо особливості вербалізації ЗСС, спричинені внутрішніми чинниками, у наступному прикладі. Фрагменти, що аналізуються, описують персонажа Стальського в романі І. Франка “Перехресні стежки”. Аналіз цього твору дозволяє виокремити три основні етапи ЗСС, зумовлені обставинами: 1) свідоме прагнення увійти в ЗСС; 2) переживання персонажем такого стану; 3) вихід зі ЗСС, що завершується поверненням до нормального стану свідомості або ж виникненням патологічного хворобливого стану.

Перший етап можна підтвердити таким прикладом: – *Слухай Регінко, – мовив Стальський зовсім натуральним голосом, мовив він...Моя люба жіночко дивується, що я*

запросив гостя... Стальський підійшов до неї, лагідно всміхнувся і шепнув на вухо: – Не дурій, ти комедіантка! Не вдавай ідіотку! Не доводи мене, щоб я наробив тобі скандалу... мовби продовжив перервану перед хвилиною щира розмову, він наче повинен був бути на краю, нанизаний, пульсаційно, пристрасно чутливий, його нерви розігнали пам'ятний вечір [8, 464]. Прагнення персонажа отримати ідеальну розмову, наголошуючи на щире, майже саркастичне описання розмови (натуральний голос, щира розмова, лагідно шепнув), пов'язане з досягненням крайнього вияву почуттів, а саме роздратування, виражене інвективою (комедіантка (евфемізм), ідіотка). Семантичне напруження є результатом використання прийому градації (він наче повинен бути на краю, пристрасно чутливий). У цьому ж уривку міститься й попередження про небезпеку ЗСС, що можуть спричинити руйнацію особистості (нерви розігнали).

У наступному фрагменті представлено ЗСС як стимул відобразити ідеальну жінку, як-от: Жінка що переживала таке, повинна виглядати нещасливою, але щоки цвіли невеличким румянцем, уста були наповну свіжі... вона моя Регінка, мій ідеал, моє божество, мої розбуханні сили повернулися; кожен день бачу зростання емоційного датчика [8, 465]. У момент такого піднесення, що супроводжується ЗСС, персонаж відчуває надзвичайну наснагу. Зниження свідомого контролю стає причиною вираження більш інтенсивних, ніж у нормальному стані, емоцій [6, с. 6]. Герой здатний творити дива, з кожним днем досягаючи більшого ефекту. Сила лагідних слів персонажа підкреслюється за допомогою метафори уста були свіжі, щоки цвіли. Семантичне напруження досягається шляхом використання паралельних безсполучникових конструкцій. Незвична енергійність мовлення персонажа виражається за допомогою мовних одиниць наповну, розбуханні, які містять семи 'збільшення', 'велика кількість чогось', пов'язані з відхиленням від норми.

Водночас ЗСС не можуть бути довготривалими, оскільки це призводить до фізичного й емоційного виснаження. Наприклад: Як се могло статися? Він прокинувся, відчуваючи летаргійне відчуття, з таким самим здивуванням перейшов свої думки. Тим часом Стальський крутився по покою, приставив до столу кілька крісел. Він не міг працювати. Він сів на стільці. Він дивився на стіну [8, 466]. У наведеному прикладі спостерігаємо деструктивні наслідки ЗСС. Відбувається редукція емоційної активності [6, с. 6], що втілюється шляхом уживання дієслів, які позначають відсутність здатності до дії, уповільнену реакцію (не міг, дивився, рухався). Прикметник летаргійне, який містить семи 'немає енергії', 'немає інтересу' (відсутність енергії, відсутність інтересу), передає знижений рівень емоційності. Змінюється й ритмічна побудова фрагмента: уповільнення темпу пов'язане з використанням паралельних синтаксичних конструкцій.

Наступним прикладом виникнення ЗСС під впливом внутрішніх психічних чинників є фантазування, спогади (з англ. – dreaming). Опис такого стану є одним з найпоширеніших у художніх текстах. Проілюструємо його втілення на прикладі (вбивства брата, а саме стан Михайла, коли він помирає) повісті О. Кобилянської "Земля": Щось його здержувало, неначе забув що виговорив «Піти взяти і зробити, що треба! Відтак промайнув його погляд по лісі... тут проблиснуло його світлом в душі, він лежав уже закутаний у темні і ждав... він міг би говорити з татом по дорозі про себе і Анну, щоб притиснути до грудей та передати сильне почуття, щирість заповнили його душу, так скрипіли його надію на добрий успіх у будучому, неначе в м'яких хвилях блиску задрижало в його серці щастям ... лише його душа всміхнулася, і він почув себе вповні щасливим... його рвало... йому небо отворилося [4, 200]. Поринувши у власні думки, Михайло, коли помирає, згадує родину, дружину та працю,

тобто незавершені свої справи. Змінений стан свідомості виражено, насамперед, синтаксичними засобами. Наведений уривок є одним реченням, яке складається зі стрімкого потіку думки, не пов'язаного між собою за смыслом, що уможливорює зображення плутанини думок персонажа. Уже на початку репліки закладаються сигнали адресованості, які мають важливе значення для інтерпретації твору. Ніби між іншим згадується основна причина тривоги Михайла – можлива вагітність його дружини. Водночас асоціації та спогади персонажа лише видаються хаотичними. Увагу читача привертає повторювання фрази *«світло в душі, небо отворилося, щось в душі проблиснуло»* на початку та наприкінці уривка. Постійний біль стає поштовхом для виходу персонажа зі зміненого стану свідомості та змушує повернутися в реальний світ на декілька хвилин.

Отже, координація психічного й вербального в станах зміненої свідомості є художнім утіленням альтернативних форм свідомості в сукупності вербальних і психічних образів. Основним засобом втілення ЗСС є зміна звичного ритму сприйняття персонажем дійсності. Уповільнення чи прискорення такого ритму відображується шляхом експресивності синтаксичної організації художнього тексту (використання паралельних і безсполучникових конструкцій, перелічення, повтору тощо), а також семантики мовних одиниць. Аналіз ЗСС у системі словесних образів дозволяє виокремити такі тенденції: 1) втілення ЗСС пов'язане з семантикою мовних одиниць і їхньою організацією; 2) вербалізація відбувається не як результат застосування окремих вербальних засобів, а внаслідок взаємодії фонетичних, морфологічних, лексичних і синтаксичних засобів.

Список використаної літератури

1. Бацевич Ф. «Основи комунікативної лінгвістики» / Флорій Бацевич : Підручник.- К.: «Академія», 2004р. – 344 с. (Альма матер)
2. Бургиньон Э. Измененные состояния сознания / Э. Бурниньон // Измененные состояния сознания и культура / Сост. О. В. Гордеева. – СПб. : Питер, 2009. – С. 29–61.
3. Демьянков В. З. Лингвопсихология как раздел когнитивной лингвистики, или: Где эмоция – там и когниция / В. З. Демьянков, Л. В. Воронин, Д.В. Сергеева, А. И. Сергеев // С любовью к языку : сб. научн. тр. – М. : Институт языкознания РАН, 2002. – С. 29–36.
4. Кобилянська Ольга «Повісті; Оповідання; Новели» К.: Наук. Думка, 1988.- 672 с.
5. Людвиг А. Изменённые состояния сознания / А. Людвиг // Изменённые состояния сознания / Под ред. ред. Ч. Тарт. М. : ЭКСМО, 2003. – С. 5–12.
6. Матіос Марія «Солодка Даруся»./ Марія Матіос – Львів: ЛА «ПІРАМІДА», 2005. – 176 с.
7. Тлумачний словник [Електронний ресурс] ; [сайт] : Режим доступу <http://sum.in.ua/>. – Назва з екрану.
8. Франко Іван «Перехресні стежки» / Іван Франко. – Київ: «Дніпро» – ХХІ67; 1973. – 673 с.